

УДК 159.923.33

Л 17

Ольга ЛАЗОРКО

СВІДОМІСТЬ ЯК ІНДИКАТОР ПРОФЕСІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню професійної свідомості особистості як центрального індикатора змістовно-функціонального аспекту процесу професіоналізації особистості, що знаходить відображення у сформованості професійної безпеки фахівця. Теоретико-методологічний аналіз стосується обґрунтування системного підходу у вивченні свідомості фахівця та виокремленні її структурної організації та функціонування. Доведено, що інтегральні характеристики свідомості характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини та ознаки її професійної безпеки.

Ключові слова: свідомість, професійна свідомість, професійна безпека, особистість.

Постановка проблеми. Проблема професійної безпеки особистості є однією з найпопулярніших не тільки за предметним змістом та масштабами розповсюдження, але й за розробкою підходів щодо її розв'язання. Одним з таких підходів є розгляд професійної свідомості особистості як центрального індикатора змістовно-функціонального змісту процесу професіоналізації особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати аналізу основних теоретичних уявлень і експериментальних даних щодо специфіки становлення та розвитку професійної свідомості у вітчизняній і зарубіжній психології, дає підставу констатувати факт,

що наявні теоретичні підходи не спираються у своїй переважній більшості на фундамент прикладного використання результатів ефективної професіоналізації фахівця. Задоволення цієї умови досягається через розкриття специфіки структурно-функціональної організації професійної свідомості особистості, через розроблення адекватного методу дослідження змістових й динамічних особливостей її цілісного функціонування (О. Бондаренко, Ж. Вірна, Д. Леонт'єв, С. Максименко, Н. Пророк, Б. Федоришин, Н. Чепелєва [18], Н. Шевченко та ін.). Тут можна опертися на вихідні ідеї та результати психологічних досліджень, присвячених з'ясуванню структурно-функціональної репрезентації професійних понять у свідомості суб'єкта діяльності (А. Агафонов, О. Артем'єва [2], Л. Бурлачук, З. Карпенко, В. Петренко [13] та ін.); вивченню життєвого та професійного розвитку особистості в межах атрибуту "життєвого шляху особистості" (К. Абульханова-Славська, Б. Анан'єв, А. Брушлинський, С. Рубінштейн, В. Татенко та ін.) та вивченню ролі трансформаційних тенденцій розвитку професійної свідомості особистості (В. Моросанова, М. Пейсахов, М. Пряжніков, О. Саннікова, В. Семіченко [15] та ін.). Аналіз попередніх напрацювань переконливо показав, що значна низка аспектів цієї проблеми потребує додаткового дослідження, а саме недостатньо розкрито уявлення про інтегральні ознаки ефективної професіоналізації особистості, де такий психологічний феномен, як професійна безпека, посідає одне з перших місць.

Мета статті полягає у представленні результатів теоретичного обґрунтування професійної свідомості особистості як центрального індикатора змістовно-функціонального аспекту процесу професіоналізації особистості, що знаходить відображення у сформованості професійної безпеки фахівця.

Проблема професійної безпеки традиційно розглядається в контексті економічної безпеки як окремої особистості, так і держави загалом. Розуміння *професійної безпеки* як сукупності поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дає їй змогу підтримувати

гідний рівень життя, уможлиблює необхідність розгляду свідомості фахівця, яка визначає її смислову детермінацію.

Розгляд професійної свідомості будемо розглядати в межах системного підходу, який у психології свідомості характеризує єдність інтеграції й диференціації її елементів при домінуванні тенденції до об'єднання елементів. Термін “системний підхід” охоплює групу методів, за допомогою яких реальний об'єкт описується як сукупність взаємодіючих компонентів.

Перші прояви системного підходу до свідомості у вітчизняній психології з'явилися в доробку Л. Виготського [6]. Смисловою будовою свідомості вчений розглядав як характер узагальнень, на підставі яких відбувається осмислення людиною світу. Пізніше О. Леонтьєв у засадничій праці “Образ світу” зазначає, що системний підхід у дослідженнях свідомості виправданий навіть із точки зору психофізіології [10]. У подальшому В. Петренко розвине запропоноване О. Леонтьєвим трактування свідомості, надавши поняттю нового системного контексту [13]. Свідомість – це індивідуальна система значень, поєднаних із чуттєвою тканиною, яка через сприйняття пов'язана із предметним світом і особистісними смислами, є за своєю суттю семіотичною. З цього, нового, системного погляду, генезис і трансформація значень, які є складовою свідомості, відображають механізм змін і трансформації свідомості.

Загальними завданнями системних досліджень виступають аналіз і синтез систем. У процесі аналізу система виокремлюється із середовища, визначаються її склад, структури, функції, інтегральні характеристики, системотвірні фактори, взаємозв'язки із середовищем [7]. Свідомість як система є структурно організованою, тобто цілісністю, що складається з різних елементів, які перебувають у певних закономірних співвідношеннях. До структури свідомості відносять елементи, кожен з яких відповідає за певну функцію свідомості. З огляду на процесуальний характер свідомості, її здебільшого розглядають у руслі системно-структурного підходу з компонентом функціонального.

Автор рефлексивної теорії психіки В. Лефевр характеризує свідомість з позицій структурно-функціонального підходу, проте системотвірним елементом в його концепції є рефлексія. Виокремлюючи себе від світу “не Я”, людина формує уявлення про будову свого тіла, свої фізичні якості, свою зовнішність, пізніше аналізує власні психічні якості, здібності, нахили, а також формує уявлення про своє місце у соціумі, власну соціальну значущість [11]. О. Охременко, говорячи про системність відношень індивідуальної та суспільної свідомості, зазначає, що в індивідуальній свідомості завжди є деякий зміст, спільний для окремих груп або для усіх людей [12]. Контраверсією системно-структурному підходу до розгляду професійної свідомості особистості могла би бути теорія соціальних ролей [1]. Йдеться про заданий останньою контекст поділу життєдіяльності індивіда на дві частини, одна з яких – формальна, застигла, мертва – приписується “безособовому” світу соціальних ролей, а друга – “особиста”, емоційно забарвлена – представляє те, чим індивід є “сам собою”, безвідносно до соціальних умов. Проте, як зазначає І. Кон, сам індивід сприймає свою діяльність як ту чи іншу виконувану роль, лише за умов віддаленості, периферійності, умовності “розігруваності для інших” цих дій. І незалежно від того, чи вважає індивід свою роботу ремеслом, покликанням або навіть місією, процес взаємного впливу професійної діяльності (за умов її відносної тривалості) і свідомості неминучий [9].

Системно-структурний підхід до професійної свідомості у вітчизняній психології започатковано К. Абульхановою-Славською, О. Асмоловим, О. Артем'євою [2], Є. Климовим. Пізніше в різні роки до групи вчених, що почали практикувати системний підхід до професійної свідомості, долучилися: М. Нечаєв, С. Косарецький, Т. Миронова, А. Деркач, Д. Леонт'єв, Е. Зеєр та ін. Саме системний підхід дає змогу поглянути на професійну свідомість як сукупність взаємодіючих компонентів.

Професійній свідомості властива конструктивність як здатність опредмечувати зміст суб'єктивної реальності професіонала. Надсистемою професійної свідомості як групового різновиду

свідомості, виступає свідомість суспільна, підсистемою – індивідуальна свідомість професіонала. У зв'язку з цим актуальним надалі стає пошук семантичних характеристик, які є найпотужнішим фактором переживання професійної безпеки людини. Визнаний нині класичним, дуалістичний підхід до вивчення психологічних феноменів спирається на гносеологічне протиставлення суб'єктивного (свідомості) та об'єктивного (буття) [17]. Згідно з дуалістичним підходом, об'єктивна реальність і свідомість, хоча і взаємопов'язані, але є онтологічно різними. Відтак, базовим для дуалістичних концепцій є принцип відображення об'єктивної реальності.

Евристичною базою для розвитку психосемантичних досліджень свідомості стала концептуальна опозиція “значення-смысл” як втілення суперечливої єдності інтелекту та афекту, а також колективного, соціального й індивідуального, одиничного. Власне психологічне обґрунтування взаємозв'язку значень і смислів в аспекті їхньої функціональної ролі як складових одиниць індивідуальної свідомості особистості вперше знаходимо у працях Л. Виготського [16], О. Леонтьєва [10], О. Лурії. Найчіткіше концептуалізація категорії “значення” і “смысл” обґрунтована у роботах О. Леонтьєва, на думку якого, свідомість є суб'єктивною картиною світу, яка завжди має своєю детермінантою щось спочатку зовнішнє, “відчужене” щодо індивіда, яке у процесі інтеріоризації поступово переходить у внутрішні, “свої власні” форми і навіть може феноменально переживатися як відносно автономне від об'єктивної реальності. При цьому у свідомості конкретної індивідуальності історично вироблені значення завжди набувають своєрідних відтінків, тобто ці зони суб'єктивуються і стають так званими “особистісними смислами” [10, 148 – 152].

В. Зінченко додає до вищерозглянутої структури свідомості ще одну складову – “біодинамічну тканину живих рухів і дій”, яку разом з “чуттєвою тканиною образу” відносить до буттєвого рівня свідомості, а систему значень і смислів – до рефлексивного її рівня. Сенси демонструють єдність знання та ставлення до цього знання у структурах завжди “пристрасної” свідомості, яка належить конкретному

суб'єкту і взаємозв'язана зі специфічними особливостями системи його діяльностей [8, 20 – 25]. Ф. Василюк розглядає свідомість як “психосеміотичний тетраедр” – це феноменологічне переживання певного живого образу, який “пульсує” і “переливається” у силовому полі, утвореному чотирма основними “полюсами”: перший з них (предметний зміст образу) репрезентує собою конкретну об'єктивну реальність; другий (значення) – світ людської культури; третій (слово) – мову як систему знаків; четвертий (особистісний смисл) – унікальний внутрішній світ [5, 8]. Г. Балл у своїх теоретичних роздумах класичну діаду “значення – смисл” перетворює на тріаду “об'єктивне (реальне) значення – суб'єктивне значення – суб'єктивний смисл”, де суб'єктивне значення – це присутнє в індивідуальній свідомості відображення властивостей того чи іншого фрагменту об'єктивної реальності, а смисл (суб'єктивний) – психічне відображення взаємозв'язку суб'єктивного значення об'єкта з актуальними потребами конкретного суб'єкта [3]. О. Артем'єва звертає увагу на те, що значення та смисли реально зливаються в єдиному механізмі відображення світу, яке повинно нести в собі одночасно як адекватність об'єктивній реальності, так і відповідність ціннісно-мотиваційним утворенням суб'єкта [2, 28 – 29]. В. Семиченко вказує, що значення – це так званий “об'єктивний зміст об'єктів”, тобто загально визнані, зафіксовані “колективним розумом” суттєві властивості предметів та їх функціональні прояви. Тому воно найчастіше опредмечується в наукових категоріях і теоріях, в соціальних нормах і ролях, в схемах і способах дій тощо [15, 25 – 28].

Упродовж останніх років однією з найпопулярніших стає концепція значеннєвих рівнів свідомості особистості Б. Братуся, у якій смислотворення як взаємодія мотивів виражає становлення системи особистісних смислів – становлення особистості [4]. Оскільки ж професійна свідомість особистості є результатом засвоєння професійного досвіду у готовій формі знаків і символів, то логічно постає питання про джерела “упередженості” змісту професійної свідомості, представленості цього змісту людині в особистісних смислах. Б. Братусь пропонує як психологічний

критерій значеннєвого розвитку розглядати реальний спосіб ставлення особистості до іншої людини, до людей, людства загалом [4, 85 – 86]. Продовжуючи цю логічну лінію, А. Рождественський додає: “Смислове утворення особистості як продукт усвідомленого, пристрасного ставлення людини до дійсності, як продукт існуючих в його оточенні цінностей, постає перед нею не інакше, як у формі особистісних цінностей, тобто у вигляді стійких й узагальнених мотивів діяльності” [14, 68]. Згідно з концепцією Н. Чепелевої, професійні смисли вбирають у себе особистісне професійне знання, професійне ставлення інших до суб’єктів діяльності, професійні ідеали, норми та цінності, смислотвірні мотиви професійної діяльності. Професійні смисли поряд із професійними значеннями утворюють структуру професійної самосвідомості [18].

Згідно з позицією наукової школи Л. Карамушки, саме професійні смисли визначають професійну стійкість особистості [16]. У цій концепції переконливо доводиться те, що суттєвим моментом становлення індивідуальної професійної свідомості управлінця є процес його смислоутворення з позиції професійного майбутнього. Теорію смислової концептосфери професіонала обґрунтовує О. Охременко [12]. На думку автора, професійні смисли функціонально забезпечують пізнання суб’єктом професійної реальності та своє існування в ній, формують єдність з іншими суб’єктами – носіями схожого соціального досвіду. Професійні смисли забезпечуються механізмом кодування професійно-значущої інформації на різних рівнях свідомості. Зокрема, професійно-культурологічний код свідомості опосередковує смислоцінності, що транслуються особистістю внаслідок укорінення в певному культурно-професійному просторі й високо оцінюються членами даного культурного співтовариства, носіями конкретної професійної субкультури. Внутрішня логіка концепції О. Охременко видається цілком виправданою, оскільки в ній динаміка розвитку смислових утворень людини виводиться з відображення процесу професіоналізації, а психосемантична структура (статика) смислового поля професіонала визначає поточний рівень його професіоналізації.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дає змогу виокремити такі характеристики професійних смислів: зв'язок смислу з професійно значущими для суб'єкта об'єктами, явищами й діями; зумовленість смислу предмета праці чи дії їхнім місцем у широкому контексті відносин між суб'єктом і світом професії – соціокультурна детермінація смислів; професійні потреби, мотиви й інтенції суб'єкта розглядаються як джерела професійних смислів і є зв'язною ланкою між особистістю і дійсністю; зумовленість смислів унікальним професійним досвідом і трудовою біографією суб'єкта; роль активності самого суб'єкта праці в породженні смислів, ситуативна змінність смислу і його залежність від актуального стану суб'єкта; смисл виконує функції регуляції професійної діяльності; його відсутність може призвести до професійних деструкцій; смислові утворення не існують ізольовано, а укладають єдину систему; смисл не завжди поняттєво репрезентований, не завжди усвідомлений і не може бути чітко виражений доступними засобами.

Перспективи дослідження. Проблематика вивчення професійної безпеки набуває свою популярність, і тому перспективи її подальшого вивчення є досить широкими у різноманітних прикладних галузях психології. Конкретні дослідження суттєво розширяють концептуальний апарат розуміння професійної свідомості та життєвого шляху індивіда.

Література

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 375 с.
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева ; под ред. И.Б. Ханиной. – М. : Наука; Смысл. – 1999. – 350 с.
3. Балл Г.О. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки / Г.О. Балл // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / ред. С.Д. Максименко, В.Т. Циба, Ю.Ж. Шайгородський. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 61 – 67.
4. Братусь Б.С. Смысловая вертикаль сознания личности (к 20-летию со дня смерти А.Н. Леонтьева) / Б.С. Братусь // Вопросы философии. – 1999. – № 11. – С. 81 – 89.
5. Василюк Ф.Е. Структура образа / Ф.Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 5 – 19.

6. Выготский Л.С. Проблема сознания / Л.С. Выготский // Собрание починений : [в 6 т.]. – М., 1982. – Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии. – С. 156 – 167.
7. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л. : ЛГУ, 1984. – 176 с.
8. Зинченко В.П. Миры сознания и структуры сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15 – 37.
9. Кон И.С. Открытие Я / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
10. Леонтьев А.Н. Образ мира / А.Н. Леонтьев // Избр. психолог. произведения. – М. : Педагогика, 1983. – С. 251 – 261.
11. Лефевр В.А. Рефлексия / В.А. Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 496 с.
12. Охременко О.Р. Теоретичні підходи до аналізу професійної концептосфери / О.Р. Охременко // Вісник Національної академії оборони України. – 2010. – № 2. – С. 119 – 123.
13. Петренко В.Ф. Семантический анализ профессиональных стереотипов / В.Ф. Петренко // Основы психосемантики. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : Питер, 2005. – С. 206 – 216.
14. Рождественський А.Ю. Психосемантичний аналіз як засіб дослідження категоріальної структури індивідуальної свідомості особистості / А.Ю. Рождественський // Збірник наукових праць (Психологічні науки). – № 1. – Бердянськ : БДПУ, 2004. – С. 67 – 72.
15. Семиченко В.А. Психология личности / В.А. Семиченко. – К. : Видавець Ешке О.М., 2001. – 427 с.
16. Технології роботи організаційних психологів / за наук. ред. Л.М. Карамушки. – К. : Фірма “ІНКОС”, 2005. – 366 с.
17. Фалмер Р.М. Энциклопедия современного управления : [в 5 т.] / Р.М. Фалмер. – М. : ВИПК Энерго, 1992. – Т. 5. Специальные вопросы теории управления. – 120 с.
18. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності психолога / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : Наукові записки інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Ніка – Центр, 1999. – Вип. 19. – 286 с.

References

1. Andreeva G.M. Social'naja psihologija / G.M. Andreeva. – М. : Aspekt Press, 1996. – 375 s.
2. Artem'eva E.Ju. Osnovy psihologii sub#ektivnoj semantiki / E.Ju. Artem'eva ; pod red. I.B. Haninnoj. – М. : Nauka; Smysl. – 1999. – 350 s.
3. Ball G.O. Kategorii' znachennja i smyslu v analizi social'noi' povedinky / G.O. Ball // Social'no-psihologichnyj vymir demokratychnyh peretvoren' v Ukrai'ni / red. S.D. Maksymenko, V.T. Cyba, Ju.Zh. Shajgorods'kyj. – К. : Ukr. centr polit. menedzhmentu, 2003. – S. 61 – 67.
4. Bratus' B.S. Smyslovaja vertikal' soznanija lichnosti (k 20-letiju so dnja smerti A.N. Leont'eva) / B.S. Bratus' // Voprosy filosofii. – 1999. – № 11. – S. 81 – 89.

5. Vasiljuk F.E. Struktura obraza / F.E. Vasiljuk // Voprosy psihologii. – 1993. – № 5. – S. 5 – 19.
6. Vygotskij L.S. Problema soznaniya / L.S. Vygotskij // Sobranie pochinenij : [v 6 t.]. – M., 1982. – T. 1 : Voprosy teorii i istorii psihologii. – S. 156 – 167.
7. Ganzen V.A. Sistemnye opisaniya v psihologii / V.A. Ganzen. – L. : LGU, 1984. – 176 s.
8. Zinchenko V.P. Miry soznaniya i struktury soznaniya / V.P. Zinchenko // Voprosy psihologii. – 1991. – № 2. – S. 15 – 37.
9. Kon I.S. Otkrytie Ja / I.S. Kon. – M. : Politizdat, 1978. – 367 s.
10. Leont'ev A.N. Obraz mira / A.N. Leont'ev // Izbr. psiholog. proizvedeniya. – M. : Pedagogika, 1983. – S. 251 – 261.
11. Lefevr V.A. Refleksiya / V.A. Lefevr. – M. : Kogito-Centr, 2003. – 496 s.
12. Ohrenenko O.R. Teoretychni pidhody do analizu profesijnoi' konceptosfery / O.R. Ohrenenko // Visnyk Nacional'noi' akademii' oborony Ukrainy. – 2010. – № 2. – S. 119 – 123.
13. Petrenko V.F. Semanticheskij analiz professional'nyh stereotipov / V.F. Petrenko // Osnovy psihosemantiki. – [2-e izd., dop.]. – SPb. : Piter, 2005. – S. 206 – 216.
14. Rozhdestvens'kyj A.Ju. Psyhosemantychnyj analiz jak zasib doslidzhennja kategopal'noi' stpuktury indyvidual'noi' svidomosti osobystosti / A.Ju. Rozhdestvens'kyj // Zbirnyk naukovykh prac' (Psyhologichni nauky). – № 1. – Berdjans'k : BDPU, 2004. – S. 67 – 72.
15. Semichenko V.A. Psihologija lichnosti / V.A. Semichenko. – K. : Vidavec' Eshke O.M., 2001. – 427 s.
16. Tehnologii' roboty organizacijnyh psyhologiv / za nauk. red. L.M. Karamushky. – K. : Firma "INKOS", 2005. – 366 s.
17. Falmer R.M. Jenciklopedija sovremennogo upravlenija : [v 5 t.] / R.M. Falmer. – M. : VIPK Jenergo, 1992. – T. 5. Special'nye voprosy teorii upravlenija. – 120 s.
18. Chepeljeva N.V. Formuvannja profesijnoi' kompetentnosti psyhologa / N.V. Chepeljeva // Aktual'ni problemy psyhologii' : Naukovi zapysky instytutu psyhologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrainy / za red. S.D. Maksymenka. – K. : Nika – Centr, 1999. – Vyp. 19. – 286 s.

Лазорко Ольга. Сознание как индикатор профессиональной безопасности личности. Статья посвящена теоретическому обоснованию профессионального сознания личности как центрального индикатора содержательно-функционального аспекта процесса профессионализации личности, что находит отражение в сформированности профессиональной безопасности специалиста. Теоретико-методологический анализ касается обоснования системного подхода в изучении сознания специалиста и выделении ее

структурной организации и функционирования. Доказано, что интегральные характеристики сознания характеризуют стабильность и устойчивость профессионального уровня развития человека и признаки ее профессиональной безопасности.

Ключевые слова: сознание, профессиональное сознание, профессиональная безопасность, личность.

Lazorko Olha. Consciousness as indicator of professional safety of the individual. The article is devoted to the theoretical substantiation of the professional consciousness of the individual as the central indicator of the meaningful and functional content of the process of professionalization of the personality, which is reflected in the formation of the professional safety of a specialist. A theoretical and methodological analysis concerns the substantiation of the system approach in studying of consciousness of a specialist and highlighting of its structural organization and functioning. It is proved that integral characteristics of consciousness characterize stability and sustainability of the professional level of the human development and characteristics of the professional safety.

Keywords: consciousness, professional consciousness, professional safety, person.